

LUBOMÍR VILIAM PRIKRYL

**VYUČOVANIE ZEMEPISU A TVORBA UČEBNÍČ V UHORSKU
SO ZRETELOM NA SLOVENSKO DO POČIATKOV 19. STOROČIA**

Lubomír Viliam Prikrýl: Teaching Geography and Creation of the Text-Books of Geography in Old Hungary Referring to Slovakia till the Early 19th Century. Geogr. Čas., 32, 1980, 1; 3 figs., 32 refs.

The study submitted analyzes the problems and the degree of teaching geography at all the types of schools in Old Hungary referring to Slovakia from the period of cosmographies till the early 19th century. Besides teaching geography the study deals also with the creation of text-books of geography for the individual types of schools. Besides, in the contribution also other geographical works are mentioned, which besides their original aiming also as text-books were used. Out of the authors of these works the article deals specially with Slovak authors of the text-books of geography.

Zemepis ako vedecká disciplína má svoje korene už v praveku. Odveká túžba za poznaním hnala človeka do neznáma. Grécka kultúra mala vyspelú geografiu, ktorá ovplyvnila európsku geografiu celého stredoveku. Počiatky novoveku znamenali začiatok odklonu od geografie, akú zaviedli Aristoteles (384—322 pred n. l.) a Klaudios Ptolemaios (90—168 n. l.). V novoveku sa v Európe začala vyvíjať modernejšia geografia, ale v školách ešte zemepis dlho nevyučovali. V Uhorsku tento vývoj zväčša zaostával za ostatnými európskymi krajinami.

Na počiatku 16. stor. nastali v Uhorsku vo vyučovaní na školách podstatné zmeny a zmenilo sa aj vyučovanie zemepisu. Predtým sa zemepis na školách vlastne ani nevyučoval, a keď tak len ako doplnok iných odborov, najmä histórie. Istý podiel na týchto zmenách malo aj šírenie sa reformácie. Zvýšil sa počet škôl, zmenili sa ich typy a zmenil sa aj obsah vyučovania. Popri katolíckych cirkevných školách vznikali aj protestantské a mestské školy. Tieto sa však navzájom odlišovali iba vyučovaním náboženstva. Na latinských školách nižšieho stupňa učili trivium a na vyššom stupni zasa quadrivium. Zemepis sa samostatne ešte stále nevyučoval. V rámci quadrivia ho vyučovali spolu s geometriou a astronómiou. Nebolo však učebníc [1, 14].

Zemepisnú literatúru tohto obdobia tvorili cestopisy a kozmografie. Cestopisy podávali subjektívne zážitky spolu s výmyslami z ústneho podania a opisovali iba malú časť zemského povrchu a preto sa nedali používať ako učebnice.

Kozmografie sa spracúvali komplexne — podávali syntézu existujúcej a dostupnej literatúry o celom známom svete. Do takýchto súborných prác sa do-

stávali z cestopisnej literatúry aj mnohé kuriozity a zemepisný opis sa v nich často miešal s etnografickými a prírodopisnými poznatkami, ba dokonca aj s históriou. Napriek týmto nedostatkom možno kozmografie pokladať za predzvesť učebníc zemepisu [1].

Nemecký humanista Rolet Huysmann (1442—1585), ktorý písal pod menom Rudolf Agricola, už roku 1484 veľmi odporúčal poznávanie prírody, vrchov, riek, svetadielov a mravov národov, ktoré na nich žili. Agricolov list o tejto problematike sa však nedostal k tým, ktorým bol určený. Až roku 1622 ho publikoval uhorský filozof Albert Szenczi Molnár (1547—1639) [9, 12, 14, 16].

Významná je kozmografia *Rudimentæ cosmographiæ*, ktorú napísal a vydal sedmohradský Sas Johann Honterus (1498—1549). Jej prvé vydanie vyšlo roku 1530 v Krakove. Prvé domáce vydanie tejto kozmografie vyšlo roku 1541 v Honterovej brašovskej tlačiarňi. Toto dielo malo celkove 42 vydaní pod viacerými titulmi, ba aj v skrátenej forme, a to doma i v zahraničí. Úspech tohto diela dokazuje aj tá skutočnosť, že jeho posledné vydanie vyšlo v Antverpách 61 rokov po autorovej smrti.

Brašovské vydanie Honterovej kozmografie z roku 1542 bolo upravené pre školské potreby. Z didaktických dôvodov sa tu text skrátil a upravil do hexametrických veršov. Okrem toho toto vydanie bolo ilustrované tromi obrazmi a trinástimi mapami. Túto Honterovu kozmografiu používali nielen na brašovskej škole, ale aj na iných, zväčša nemeckých školách v Uhorsku.

J. Honterus vo svojej kozmografii opísal Zem ako nebeské teleso a potom opísal jednotlivé krajiny podľa kontinentov. Očistil zemepis od všetkých cudzích poznatkov, ale najmä od výmyslov. Popularitu si toto dielo získalo najmä preto, že bolo jednoduché, a preto aj lacné. Honterovo dielo možno teda pokladať za prvú učebnicu zemepisu v Uhorsku alebo aspoň za jej priameho predchodcu.

J. Honterus žiadal vyučovanie zemepisu ako samostatného predmetu. Zaviedol dokonca aj školské výlety žiakov. Takto prekonal svojim spôsobom vyučovania aj školy v Nemecku. Predstihol dokonca aj Jána Amosa Komenského (1592—1670) o celé storočie [1, 2, 6, 8, 12, 14, 18].

V tom čase istú záľubu v zemepise prejavovali vlastne iba jezuiti. V druhom ročníku vysokých škôl preberali v spojitosti s prírodospytom čo-to zo zemepisu, a to popri Aristotelových dielach z fyziky a popri Euklidových prácach z počtov. Zemepis sa teda už v tomto období usilovali vložiť do kruhu prírodných vied. Vyučovanie matematického zemepisu podriaďovali vtedy jezuiti predchádzajúcemu oboznámeniu sa s Euklidom [14, 16].

Významným európskym kozmografom bol profesor matematiky na univerzite v Bazileji Sebastian Münster (1489—1552). Jeho kozmografia *Cosmographia universalis* vyšla prvýkrát roku 1543 v Bazileji, potom však mala viacero vydaní. Údaje o slovenskom území S. Münster čerpal pre toto svoje dielo z informácií vzdelaného faktora Fuggerovcov v Banskej Bystrici Johanna Derschwamma (1494—1567).

Žigmund z Púchova preložil toto Münsterovo dielo do češtiny. Jan Kosořský ho potom roku 1554 vydal tlačou v Prahe pod názvom *Kozmografia Česká*. Ani skutočnosť, že išlo o preklad, neprekážala v tom čase uviesť v obsiahlom titule informáciu, že ide o prácu, aká predtým ešte nevyšla v nijakom jazyku [6, 8, 12].

Medzinárodne platný jezuitský školský poriadok Ratio studiorum z roku

1599 striktno prikazoval, že sa neslobodno vo významných veciach odchyľovať od Aristotela. Výnimku tvorili iba prípady, keď Aristotelovo učenie odporovalo pravej viere a prípady, ktoré odporujú náukám, ktoré už prijali na katolíckych univerzitách [27].

Za najstaršiu uhorskú učebnicu zemepisu niektorí autori pokladali dielo *Europeica varietas*, ktorého autorom bol kalvínsky kazateľ a učiteľ Márton Szepesi-Csombor (1595—1623?). Práca vyšla tlačou roku 1620. M. Szepesi Csombor istý čas pôsobil síce ako pedagóg v Košiciach a potom vo Vranove nad Topľou, ale jeho práca mala viac cestopisný charakter, a preto nemala predpoklady slúžiť ako učebnica. Bola to však prvá zemepisná kniha, ktorá vyšla v maďarčine [1, 9, 10].

David Fröhlich (1595—1648), ktorého cisár Ferdinand III. vyznamenal titulom cisársko-kráľovský matematik, získal si významné miesto aj medzi učencami 17. storočia ako geograf, astronóm, matematik i tvorca a vydavateľ kalendárov. Vypracoval aj významné geografické dielo *Medulla geographiae practicae*. Roku 1639 vyšla táto práca tlačou v Bardejove. Bola to práca podobná kozmografiám, ale nebol do nej pojatý astronomický zemepis. Po prebratí základných zemepisných pojmov je tu všeobecný zemepis a opis známych kontinentov. Pri tvorbe tohto svojho diela sa D. Fröhlich opieral o práce, akými boli kozmografia *Cosmographia seu Geographia* S. Münstera, *Theatrum mundi* nemeckého kozmografa Georga Brauna, *Descriptio geographica* Magina a Holandana Petra Bertia, *Historia geographica* Schrötera a Atlas Gerharda Mercatora (1512—1594). Použil však aj skúsenosti zo svojich vlastných ciest po Uhorsku, Sedmohradsku a i cudzine. G. Fröhlich bol priekopníkom zemepisných bádaní v Uhorsku, ale pritom sa uberal cestou, ktorú načrtol holandský lekár a geograf Bernhard Varenius (1622—1650). Je viac ako pravdepodobné, že D. Fröhlich sa opieral aj o dielo J. Hontera.

Táto Fröhlichova práca bola teda viac ako len jednoduchá kompilácia. Voči Honterovmu dielu znamenala pokrok už aj tým, že tu už nešlo len o strohý, zoznam názvov, ale že to bol dôkladný zemepisný opis, ako aj zhrnutie. Fröhlichovo dielo môžeme pokladať za prvú systematickú zemepisnú prácu v Uhorsku.

Fröhlichovu knihu používali ako učebnicu zemepisu nielen na evanjelickom lýceu v Kežmarku, ale aj na iných protestantských školách, najmä na Spiši a v stredoslovenských banských mestách. Používali ju aj na východnom Slovensku v Prešove a v Bardejove. Práca D. Fröhlicha však bola písaná na širšom základe, nebola len učebnicou, ale rozsiahlejším zemepisným dielom, z ktorého iba časti slúžili ako učebné texty pre školy.

Podľa dedikácie francúzskeho vyslanca Antonia do Croilly z roku 1645 vieme, že toto dielo poznali aj vo Francúzsku a Holandsku a že vo francúzskych školách podľa tejto práce aj prednášali [1, 3, 7, 8, 21, 31, 32].

Keď roku 1650 prišiel J. A. Komenský do Blatného Potoka, hneď zaviedol na tamojšom kolégiu vyučovanie dejepisu a zemepisu. Objednal dokonca aj veľký Mercatorov atlas. J. A. Komenský učil zemepis v Blatnom Potoku do roku 1654, kedy sa vrátil do Lešna [2, 12, 14, 26].

V období osvietenstva počiatky vlastnej zemepisnej učebnicovej literatúry nachádzame v encyklopédii z roku 1653. Jej autorom bol významný sedmohradský kalvínsky pedagóg János Apáczai Csere (1625—1659). Táto jeho najvýznamnejšia práca *Magyar Encyklopaedia* vyšla roku 1653 v Utrechte. K to-

mu, aby napísal dielo encyklopedického charakteru, J. Apáczaiho Csereho priviedlo štúdium v Albe Julii, kde presadzovali potrebu encyklopedického vzdelania tamojší profesori, akými boli prírodovedec Johann Heinrich Bisterfeld (1605—1655) aj filozof a teológ Johann Heinrich Alsted (1558—1638).

J. Apáczai Csere koncipoval svoju prácu ako učebnicu a sám ju aj používal, keď pôsobil na kalvínskom kolégiu v Albe Julii, ba aj neskôr na takzvanej malej škole v Kluži. Dielo však malo aj širší význam. Bola to prvá encyklopédia, ktorá bola napísaná v národnom jazyku — maďarčine.

Dielo malo jedenásť častí. Boli tu údaje a poznatky filozofické, historické, pedagogické, teologické, matematické, geometrické, zemepisné, fyzikálne, chemické, zoologické, botanické, somatologické i zdravotnícke. Pri tvorbe tohto diela autor čerpal z prác rozličných autorov, napr. Amesiusa, aristotelovsko-scholastického filozofa i matematika a Petra Ramusa (1515—1572), Regia, J. H. Alsteda, Metiia, Helvica a jezuitského astronóma, Kopernikovho odporcu Christophora Calviia (1537—1612), ale aj od francúzskeho filozofa René Descartesa (1596—1650) a vynikajúceho poľského astronóma Mikuláša Kopernika (1473—1543). Jeho heliocentrický systém však neprijal [1, 8, 13, 15, 16].

Od polovice 17. storočia nastalo nové obdobie. Jeho záver môžeme položiť na koniec 18. storočia. Za jeho zavŕšiteľa môžeme pokladať významného nemeckého geografa a cestovateľa Alexandra von Humboldta (1769—1859). Bolo to obdobie osvietenstva. Materialisticky sfarbená filozofia R. Descartesa a empirizmus anglického filozofa Francisa Bacona (1561—1626) priniesli slobodnejšie myslenie, čo sa prejavilo predovšetkým v prírodných vedách. V tomto období kozmografie stratili význam a nahradili ich takzvané štátovedy. Do ťažiska týchto diel sa dostal štát, jeho vláda a často aj osoba panovníka. V tomto období nachádzame ducha štátovedy aj v učebniciach zemepisu.

Osvietenstvo znamenalo nielen obrodu vedeckej zemepisnej literatúry, ale aj pretvorenie školskej výučby. Učители, ktorí študovali v zahraničí a ktorí boli pod vplyvom Descartesových myšlienok, pokrokovo zmýšľajúci, postupne pretvorili vyučovanie prírodných vied a medzi nimi aj zemepisu.

V tomto období — najmä však v druhej polovici 17. storočia — viaceré kolégiá sa pretvorili na vysoké školy. Zemepis začali na nich vyučovať v rámci filozofie alebo spolu s históriou. Školami s vysokoškolským charakterom boli kalvínske kolégiá v Kluži, Blatnom Potoku, Debrecíne, Pápe a v Albe Julii a evanjelické lýceá v Bratislave a Šoproni. Napokon tu bola jezuitská univerzita v Trnave, ktorú založil v roku 1635 ostrihomský arcibiskup so sídlom v Trnave, kardinál Péter Pázmány (1570—1637) [9, 15, 16, 27, 32]. Jágerský biskup Benedek Kisdí (1598—1660), ktorý sídlil v Košiciach, založil roku 1657 vo svojom sídle univerzitu. Mala byť protiváhou kalvínskym školám v blízkom Blatnom Potoku a v Sedmohradsku [16, 27].

Prácu geografického charakteru o vlastnostiach Zeme *Disputatio geographica de affectionibus Terrae* vydal roku 1659 vo Wittenbergu trenčiansky rodák Juraj Sebastiani. Napriek tomu, že J. Sebastiani bol pedagógom — bol rektorom v Prešove a Rajci —, nemožno pri tejto práci hovoriť o učebnici. Bolo to dielo, ktoré rozoberalo geografické problémy zväčša z filozofického hľadiska [31, 32].

Už roku 1667 bol zemepis v Prešove riadnym učebným predmetom v 7. triede

— classis philosophorum practicorum. Žiadnu učebnicu tam však nepoužívali [1, 2, 14].

Kalvínsky profesor v Debrecíne Márton Szilagyi Tönkő (1642—1700) vyučoval zemepis ako súčasť filozofie. Roku 1678 vydal v Heidelbergu svoju prácu *Philosophia ad usum scholarum praesertim Debrecinae applicata*. Toto jeho dielo, ktoré podpísal latinskou formou svojho mena Martinus Sylvanus, bolo tiež učebnicou encyklopedického charakteru. V tejto práci sú zahrnuté aj filozofia, fyzika a astronómia. Všeobecný zemepis je tu v duchu B. Vareniusa. Táto práca M. Szilagyiho Tönkóa veľmi pripomína dielo J. Apáczaiho Csereho, lenže bola oveľa podrobnejšie rozpracovaná [1, 2].

Roku 1681 vydali kráľovské povolenie, podľa ktorého niektoré evanjelické školy mali právo na vyšší stupeň. Na Slovensku sa to vzťahovalo na bratislavské lýceum [5, 32].

Trojzväzkovú prácu encyklopedického charakteru *Curiosa et selectiora variarum scientiarum miscellanea* vydal v Trnave jezuitský vedec, polyhistor, univerzitný profesor Márton Szentiványi (1633—1705). Dielo vychádzalo po častiach — dekádach — od roku 1689 a jeho vydávanie ukončili až štyri roky po autorovej smrti, teda roku 1709. M. Szentiványi tu zozbieral a publikoval veľmi bohatý materiál. V prvom zväzku — *Decas prima*, ktorý bol rozdelený na tri časti, boli znalosti kozmografické, astronomické, meteorologické, hydrologické a historické. Druhý zväzok — *Decadis secundae pars prima* bol geografický. Boli tu základné poznatky zo všeobecnej geografie a regionálny zemepis celého známeho sveta s mimoriadnym zreteľom na Uhorsko. Autor tu opisoval aj nerastné bohatstvo, rastlinstvo, živočíšstvo a osobitosti jednotlivých krajín. Tretí zväzok — *Decadis secundae pars secunda* bol venovaný chronológii.

M. Szentiványi tiež neprijal Kopernikovo učenie a tvrdil, že Zem stojí nehybne v strede vesmíru.

Pre mimoriadne veľký rozsah toto dielo nemohlo slúžiť ako učebnica, avšak bezpochyby malo veľký vplyv na vyučovanie zemepisu na školách — predovšetkým katolíckych — v celom Uhorsku. Pre svoju starobylosť a názory, ktoré boli už dávno prekronané, veci však nepomohlo. Je to vôbec najrozsiahlšie dielo M. Szentiványiho [1, 2, 7, 9, 16, 27, 31, 32].

Na počiatku 18. storočia ešte stále nevyučovali v Uhorsku zemepis všade. Na trnavskej univerzite ho v tom čase prednášali zrejme len zásluhou profesora Gáboru Szerdahelyiho (1660—1726). Z roku 1701 poznáme dokonca aj dizertáciu o významných uhorských mestách. Jej autorom bol György Hidi, ktorému bol promotórom práve G. Szerdahelyi [9, 14, 19, 31].

Na evanjelickom lýceu v Kežmarku uskutočňovali organizované výlety do Tatier. Roku 1703 dokonca aj v školskom poriadku zakotvili zásadu, podľa ktorej sa tieto výlety mohli podniknúť iba pod dozorom profesorov. Na spišských školách vôbec pestovali profesori so svojimi žiakmi turistiku, ktorá mala náučný charakter a o ktorú bol veľký záujem. Takto sa študenti dostávali aj k poznatkom zo zemepisu [20].

Roku 1717 na trnavskej univerzite používali ako učebnú pomôcku aj glóbus. Ako učebnicu zemepisu tam používali prácu, ktorá vyšla anonymne roku 1726 v Lipsku [14].

Roku 1713 vyšla v Trnave anonymne práca *Desertatio Historico Physica de admirandis Hungariae aquis*. Je to vlastne kompilát zo spomínanej práce M. Szentiványiho a z diela Georgia Wernhera (+1567) — *De admirandis Hunga-*

riae aquis hypomnemation, ktoré vyšlo ešte roku 1551 v Bazileji. Na podklade Szentiványiho diela vyšla roku 1711 v Trnave i ďalšia kniha pod názvom *Dissertatio historico-physica de Montibus Hungariae*.

Autorom oboch týchto prác bol ďalší jezuita István Csiba (1673—1719), ktorý tiež pôsobil na trnavskej univerzite. I. Csiba sa vo svojej druhej knihe odvolával na práce G. Wernhera, nemeckého štátnika a historika Sigismunda von Herbersteina (1486—1566), rektora viedenskej univerzity Johana Spiesshaimera-Cuspiniana (1473—1529), Bratislavčana Ioannesa Ferdinanda Behamba, talianskeho humanistického dominikána Pietra Ranzana (1420—1492), ostrihomského profesora na Academii Istropolitane Marzia Galeota (1427—1497), ostrihomského arcibiskupa Miklósa Oláha (1493—1569), kráľovského pokladníka Georga Reicherstorffera (+1550) a iných. I. Csiba tu opísal Uhorsko, jeho rozlohu i horstvá a obšírne sa zmienil aj o nerastnom bohatstve krajiny. Spomenul i živočíšstvo. Prvá z týchto Csibových prác mala viac chemický charakter a druhá zasa viac mineralogický charakter. Obe diela autor koncipoval vo forme otázok a odpovedí [7, 8, 9, 10, 11, 16, 27, 32].

V jezuitskej tlačiarňi v Trnave vyšla roku 1725 anonymne učebnica zemepis — *Geographia nova veterum locorum regnorumque nominibus et historica synopsis aucta*, ktorá v prvej časti obsahovala všeobecný zemepis, kde sa vysvetľovali jednotlivé geografické pojmy. Druhá časť obsahovala opis Európy a tretia opisovala Lusitaniu a Hisponiu.

Jezuita, profesor filozofie na univerzite v Košiciach, rodák z Turca Peter Krištof Akai (1706—1766) vydal roku 1737 svoju kozmografiu. Vyšla v Košiciach pod titulom *Cosmographia seu philosophiae mundi descriptio*. Neskôr vyšli ešte jej tri vydania. Je to dielo, ktoré je veľmi poznačené stredovekou aristotelovsko-scholastickou pavedou. P. K. Akai používal ako hlavné pramene „božského“ Aristotela, Sväté písmo, najmä knihu *Genesis*, sv. Augustína, sv. Hieronyma, ba aj básnika Ovidia. Odvolával sa dokonca aj na domáceho evanjelika D. Fröhlicha, ale M. Keperníka nepoznal. P. K. Akai tu obhajoval geocentrický systém tak, ako ho modifikoval dánsky astronóm v službách Rudolfa II. Tycho de Brahe (1546—1601) [28, 31].

V prvej polovici 18. storočia prednášali zemepis na trnavskej a pravdepodobne aj na košickej univerzite v rámci matematiky. Vyšlo i niekoľko dizertácií geografického charakteru [27]. Franz Schönaher podal na univerzite v Košiciach ako svoju dizertačnú prácu geografický opis sveta — *Geographia globi terraquei synopsis*. Práca mala charakter učebnice. Bola to však iba prevzatá práca hamburského geografa a historika Johanna Hübnera (1668—1731). Roku 1731 vyšla dizertácia F. Schönahera i tlačou. Roku 1745 podal a tlačou vydal tú istú prácu ako svoju dizertáciu, gróf Ferdinand Schmidegg profesorovi Mihályovi Fodorovi (1709—1775) na univerzite v Trnave. F. Schmidegg, na rozdiel od F. Schönahera, už poukázal v titule na to, že toto svoje dielo vypracoval podľa J. Hübnera. Dve také isté dizertácie vyšli v Trnave roku 1755. Jednu z nich podal neskorší biskupský notár v Trnave (Zsigmond Bacsák (+1784) [28, 31] a druhú Ján Androvič. Obe tieto dizertácie sa celkom zhodovali s dizertáciou F. Schmidegga, ba mali dokonca aj zhodnú pagináciu.

János Csécsi (1689—1769), profesor v Blatnom Potoku, vyučoval zemepis ešte roku 1713 a potom roku 1732 ako mimoriadny predmet vo večerných hodinách. Diktoval svojim žiakom zemepis, štatistiku a dejiny Uhorska. J. Csécsi svoje prednášky aj spísal, ale zostali iba v rukopise, ktorý sa nezachoval.

Csécsiho žiak István Vecsei Pap (+1743), ktorý neskôr rekatolizoval, tento rukopis prepracoval a preložil ho z latinčiny do maďarčiny už roku 1741. Asesor súdnej tabule Satmárskej stolice a miestodržiteľskou radou menovaný cenzor tlačiarne v Nagykárolyi József Zanáthi toto dielo poopravil a doplnil. Roku 1757, teda už štrnásť rokov po smrti I. Vecseiho Papa, vydal ho knižne pod názvom *Magyar geográfija*.

Pôvodný Csécsiho text sa zachoval v rukopise, ktorý napísal z jeho diktátu iný jeho žiak András Polgárdi Vajda. Pri porovnaní tohto rukopisu z roku 1732 s knihou I. Vecseiho Papu vidieť iba nepatrné rozdiely, a preto načim za skutočného autora tejto učebnice zemepisu pokladat J. Csécsiho. Tak isto sa zachoval rukopis Csécsiho diktátu od jeho ďalšieho žiaka Odonu Rhétiho.

Toto dielo podáva opis sveta podľa krajín. Je to vlastne štátoveda, ktorá je prispôbena používaniu na školách. Maďarský historik z konca 19. storočia Sándor Márki (1853—1925) roku 1891 pokladal toto dielo za počiatok učebnice zemepisu v maďarčine [1, 2, 8, 14, 15, 16, 26].

Pre rozvoj geografie v Uhorsku i pre vyučovanie zemepisu na uhorských školách mal mimoriadny význam veľký uhorský vedec, polyhistor, geograf, historik a pedagóg Matej Bel (1684—1749). Študoval na univerzite v Halle, kde sa mal možnosť zoznámiť s dielami zakladateľov nemeckej štátovedy, ako boli Herman Conring (1606—1681), Samuel von Pufendorf (1632—1694, Ludewig, ba aj so samým veľkým Gotfriedom Wilhelmom von Leibnitzom (1646—1716). Po návrate do vlasti sa M. Bel stal roku 1708 rektorom evanjelického lýcea v Banskej Bystrici a roku 1714 prijal miesto rektora na evanjelickom lýceu v Bratislave.

Z profesorov na univerzite v Halle mal na M. Bela najväčší vplyv geograf, historik a lingvista Christoph Cellarius (1638—1707). Matej Bel zaviedol používanie jeho učebnice na školách, kde učil a rozšíril ich aj na iné uhorské školy. M. Bel veľmi zdôrazňoval potrebu vyučovať zemepis. Riadil sa pritom prevažne zásadami, ktoré získal v Halle od profesora Augusta Hermanna Franckeho (1663—1727).

V Banskej Bystrici M. Bel používal ako učebnicu encyklopedickú prácu, ktorej autorom bol Johann Franz Budde. Podľa nej učil poznatky zo zemepisu a prírodopisu. V tomto smere s ním v tom čase nemohla súťažiť žiadna škola v Uhorsku. Aj zahraničné školy v tomto zaoštvávali za M. Belom. Vyučovanie zemepisu ponímal veľmi moderne a od žiakov žiadal kreslenie máp. Za základ vyučovania zemepisu pokladal zemepis vlasti, teda zemepis Uhorska. Zemepis vyučoval v letnom semestri a spájal ho s výletmi.

Matej Bel zreorganizoval evanjelické lýceum v Bratislave. V zmysle tejto jeho úpravy sa prvýkrát zmodernizovala aj učebná osnova na tejto škole. Reformu vyučovania zemepisu však nemohol uskutočniť v takých rozmeroch, ako si želal. Príčinou bol najmä nedostatok máp a učebníc, avšak i napriek tomu, že Buddeho kniha nebola dostačujúca, na žiadnej uhorskej škole sa v tom čase nevenovalo toľko pozornosti vyučovaniu fyziky, prírodopisu, ba dokonca i zemepisu ako práve tu. M. Bel zakupoval učebnice nielen pre zemepis, ale aj pre iné predmety v zahraničí a prispôboval ich domácim pomerom a požiadavkám.

Matej Bel išiel dokonca tak ďaleko, že si zo svojich žiakov vytvoril rozsiahlu sieť spolupracovníkov, ktorí po ukončení štúdií skúmali geografické a iné

pomery širšieho okolia svojho pôsobiska a o výsledkoch informovali svojho učiteľa. Podobné informácie mu poskytovali aj žiaci počas prázdnin.

Belov študijný poriadok sa udržal až do vytvorenia oficiálnej školskej osnovy — *Ratio educationis* — ktorá nedobudla platnosť roku 1777 [1, 2, 8, 14, 15, 16, 19, 20, 29, 32].

Matej Bel vypracoval obsiahlu zemepisno-historickú syntézu o Uhorsku — *Notitia Hungariae novae historico-geographica*. Tlačou vyšli iba štyri zväzky tohto rozsiahleho diela. M. Bel však vypracoval z materiálu, ktorý zozbieral pre túto monografiu o Uhorsku, aj učebnicu zemepisu Uhorska. Tlačou vyšla v Bratislave pod názvom *Compendium Hungariae geographicum, ad exemplar Notitiae Hungariae novae historico-geographicae* roku 1753, teda až štyri roky po jeho smrti. O jej vydanie a možno aj o jej zostavenie sa pravdepodobne postaral chorvátsky katolícky kňaz Adam Bedekovič. Možno tiež predpokladať, že túto prácu pripravil do tlače historik, profesor bratislavského lýcea Jozef Bencúr (1728—1784) z Oravy. Kniha bola doplnená portrétom, ktorý pravdepodobne zobrazoval významného slovenského kartografa, Belovho spolupracovníka Samuela Mikovíniho (1686—1750), ako aj mapou Uhorska, ktorú vypracoval podľa Mikovíniho podkladov bratislavský úradný mestský geometer Andreas Erik Fritsch (1715—1778). Zemepis Uhorska tu autor prebral podľa stolíc, usporiadaných v súlade s rozdelením Uhorska na Preddunajsko, Zadunajsko, Predtisie a Zatisie. Dielo bolo písané latinsky, ale M. Bel tu používal slovenské mená riek (Dunag, Wah, Hron, Orawa), vrchov (Kráľová Hola, Wolowecz) i miest a obcí (Horné Oresany, Swatý Georg, Spisky Zamek) [2, 11, 15, 16, 19, 25].

Táto Belova kniha mala veľký úspech, a preto nezostalo pri jednom vydaní. Roku 1767 vyšlo v Bratislave jej druhé doplnené a opravené vydanie. Boli tu okrem iného vsunuté i Mikovíniho údaje o zemepisných polohách niektorých uhorských miest. Zo slovenského územia tu boli Bratislava, Banská Štiavnica, Kremnica, Trenčín a Prešov. Tretie vydanie, ktoré bolo doplnené o opravené, vyšlo v Bratislave a v Košiciach roku 1777. Roku 1779 vyšlo toto tretie vydanie v nezmenenej podobe znova. Napokon vyšlo roku 1792 v Bratislave a v Pešti štvrté opravené a doplnené vydanie tejto Belovej práce.

V rámci *Ratio educationis* slúžila táto práca ako oficiálna učebnica pre druhú triedu [14].

Roku 1777 — súčasne s Belovou učebnicou zemepisu — vyšla aj jeho učebnica pridružených krajín Uhorska — *Compediolum regnorum Slavoniae, Croa-*

COMPENDIVM HUNGARIAE GEOGRAPHICVM,

AD EXEMPLAR

NOTITIAE HVNGARIAE NOVAE
HISTORICO-GEOGRAPHICAE,

MATTHIAE BEL,

IN PARTES IV.

V TPOTE,

HUNGARIAM CIS-DANUBIANAM, TRANS-
DANUBIANAM, CIS-TIBISCANAM, TRANS-
TIBISCANAM, ET COMITATVS,
DIVISVM.

Cum Permissu Superiorum.

POSONII,
LITTERAE IOANNIS MICHAELIS LANDERER
TYPOGRAPHI. MDCCLIII.

Obr. 1. Titulný list Belovej
učebnice zemepisu Uhorska.

tiae, Dalmatiae, Galliciae et Lodomeriae, magnique principatus Transilvaniae geographiam. A jej ďalšie vydania — v rokoch 1779 a 1792 a — vyšli súčasne s vydaniaми Belovej učebnice zemepisu Uhorska [19].

Roku 1741 začali prednášať zemepis na gymnáziu v Šoproni podľa plánu tamojšieho profesora a rektora Dániela Hajnóczyho (1690—1747) v dvoch a neskôr v troch učebných ročníkoch. Ako učebnicu používali dielo J. Hübnera [14, 16].

Debrecínsky profesor matematiky György Maróthi (1715—1744) tiež vyučoval zemepis. Pravdepodobne ako prvý v Uhorsku prednášal aj astronomický a matematický zemepis. G. Maróthi začal prednášať zemepis už roku 1730 a roku 1744 napísal akúsi štátovedu upravenú pre školské potreby. Keďže však G. Maróthi v tom istom roku predčasne zomrel, jeho učebnica zemepisu už tlačou nevyšla. Rukopis sa však zachoval. Aj na tomto diele vidieť vplyv práce J. Hübnera. Dielo G. Maróthiho je však už viac geografické a veľa z toho, čo bolo pre štátovedy charakteristické, v ňom už nebolo [2, 9, 14, 16].

Maďarský kalvínsky kazateľ a pedagóg István Losonczi (1709—1780) pôsobil od roku 1740 ako rektor v Nagykovács. Tu napísal učebnicu zemepisu pre uhorské kalvínske školy. Nazval ju *Geographia Orbis pro scholis helvetiae confessionis in Hungaria*. Práca však zostala v rukopise [2, 9].

Do dejín tvorby zemepisnej učebnicovej literatúry v Uhorsku sa zapísal aj ďalší Slováč, významný vedec-historik a geograf Ján Tomka-Sásky (1692—1762), rodák zo Zvolena. V rokoch 1724—1732 bol riaditeľom evanjelického lýcea v Rábe, potom konrektorom a od roku 1746 rektorom evanjelického lýcea v Bratislave [2, 9, 23, 24, 25,]. Ako pedagóg a geograf pocítoval potrebu dobrej zemepisnej literatúry, ktorú by bolo možné používať v škole. Roku 1748 vydal prácu *Introductio in orbis hodierni geographiam ad accuratissimas quasque calculaphorum tabulas, methodo quantum eius fieri licuit acili, directoque ordine, adnexa simul naturalis atque civilis regnorum habitus descriptio*, ktorá bola v jednom zväzku rozdelená na dve časti. Prvú časť tvoril všeobecný zemepis, kým druhá časť bola regionálna.

Pri písaní tohto diela sa J. Tomka-Sásky opieral o diela viacerých autorov. Boli to napr. práce, ktoré vytvorili Holanďania Gerhard Mercator a Abrahám Ortelius (1527—1598), ďalej Francúz Guillaume de l'Isle (1675—1726), ako aj Slováci Matej Bel a Samuel Mikovíni. Je pravdepodobné, že základom pre napísanie tejto knihy boli diela Mateja Bela, a to rovnako publikované, ako aj v rukopise.

J. Tomka-Sásky vo všeobecnej časti opísal základné geografické poznatky. Pri vysvetľovaní niektorých pojmov používal štvorjazyčné pomenovania. Popri latinčine to boli nemčina, maďarčina i slovenčina. Pri tvorení slovenských zemepisných termínov — išlo o slovakizovaný jazyk Kralickej biblie — autor postupoval rozlične. Použil jednak jednoduché pomenovania, ktoré prevzal zo živej reči ľudu (Gezero = jazero; Mocár, Mocidlo = močiar, bažina), ďalej to boli samým J. Tomkom-Sáskym vytvorené opisné pomenovania (Zákrut vody = vír; Wodnaté raury = vodovod) a napokon doslovné preklady opisných pomenovaní latinských (Centrum telluris — Prostředek země = stred Zeme), nemeckých (das Vorgebirg — Predhorj = mys) i maďarských (A víznek lerohanása — Spád vody z vysoka = vodopád). J. Tomku-Sáskyho môžeme pre tento jeho čin pokladať za zakladateľa slovenskej zemepisnej terminológie. Hovoríme o tom predovšetkým z toho hľadiska, že tu išlo nielen o prvý pokus

v tomto smere, ale že J. Tomka-Sás-
ky bol v tomto svojom diani osamo-
tený a nemal ani nasledovníkov.

V druhej časti svojej knihy opísal
J. Tomka-Sásy Európu a jej jedno-
tlivé krajiny, potom sa zmienil o
Ázii, Afrike a Amerike a napokon
písal o neznámych krajinách (de
Terris Incognitis), ktoré rozdelil na
severné a južné. V závere práce po-
dal ešte geografický opis Svätej ze-
me [2, 16, 23, 25].

Knihla vyšla v malom náklade —
1100 exemplárov. Pre veľký úspech
vyšla roku 1750 druhý raz v Lipsku
a vo Frankfurte [25]. Roku 1777, te-
da až pätnásť rokov po autorovej
smrti, vyšla ešte raz. Toto jej vyda-
nie prepracoval a do tlače pripravil
slovenský pedagóg a historik, rektor
lycea v Banskej Bystrici Ján Severí-
ni (1716—1789). Práca mala teraz
pozmienený názov — *Introductio in
orbis antiqui et hodierni Geographi-
am, in duos tomos, quorum prior
centinet, cum praecognitis, Europam,
posterior Asiam, Africam, et Americam*
a slovakizácia bibličtiny v ze-
mepisnej terminológii bola výraznej-
šia. Posledné vydanie tohto diela
vyšlo roku 1793 [2, 14, 25].

Knihu J. Tomku-Sásyho používali
ako riadnu učebnicu zemepisu na bratislavskom lýceu ešte dlho po jeho smrti.
Učili podľa nej v 3. a 4. triede. V súhlase s *Ratio educationis* ju zaviedli ako
oficiálnu učebnicu [2, 25].

J. Tomka Sásy sa zaoberal aj históriou a historickým zemepisom, a preto
vypracoval a v rokoch 1750 a 1751 vydal tlačou anonymne malý historický
atlas Uhorska s názvom *Regn. Hungariae*. Atlas obsahoval titulný list a deväť-
násť kolorovaných máp. Všetky mapy vyryl do medi bratislavský rytec Seba-
stian Zeller [23, 24, 25].

Aby tento historický atlas nebol osamotený, J. Tomka-Sásy pripravil syn-
tetické dielo, v ktorom chcel populárne zhrnúť geografiu Uhorska s jeho his-
tóriou. Podarilo sa mu však vydať iba osnovu tohto diela. Vyšla v Bratislave
roku 1759 [25]. Roku 1781 — takmer dvadsať rokov po autorovej smrti — vyšla
však aj jeho vlastná práca pod názvom *Introductio in geographiam Hungariae
antiqui et medii aevi et veteribus monumentis eruta et VI. tabulis illustrata*.
Vydal ju jeden z jeho žiakov a mecenášov Štefan Jasenák. Práca zahŕňala his-
torickú geografiu Uhorska v obdobiach antiky a stredoveku. J. Tomka-Sásy
pri jej tvorbe vychádzal z diela Mateja Bela [2, 14, 25].

IOANNIS TOMKA SZASZKY,
INTRODVCTIO
IN
ORBIS ANTIQVI ET HODIERNI
GEOGRAPHIAM,
IN DVOS TOMOS DIVISA,
QVORVM PRIOR CONTINET,
CVM
PRAECOGNITIS, EVROPAM,
POSTERIOR
ASIAM, AFRICAM, ET AMERICAM.
PLVRIMIS IN LOCIS EMENDATA,
NOVISQVE AVCTA SVPPLEMENTIS,
OPERA AC STVDIO
IOANNIS SEVERINI.

EDITIO ALTERA.

POSONII a CASSOVIAR.
IMPENSIS IOANNIS MICHAELIS LANDERER.
MDCCLXXVII.

Obr. 2. Titulný list Severíniho vydania
učebnice zemepisu J. Tomku-Sásyho.

Rok po vyjdení knihy J. Tomku-Sásyho [1749] vyšla v Halle anonymne maďarská učebnica zemepisu *A geographiai tudományok első kezdete*. Jej autorom bol neskorší mestský radca v Debrecíne László Váradi Baranyai (+1729). Dielo bolo koncipované podľa vzoru J. Hübnera na spôsob katechizmu, vo forme otázok a odpovedí. Je to vlastne skrátaná a prepracovaná forma Hübnerovej knihy. Autor tu vyžadoval od žiakov používanie máp, čo si vyžiadalo zakupovanie máp pre školy. Nie sú však správy o tom, že by túto knihu používali ako učebnicu na uhorských školách, či dokonca v autorovom pôsobisku [1, 2, 4].

Pre ľudové školy vydal už roku 1750 detskú geografiu János Lázár (1703—1777). Vyšla pod názvom *Röviden egybefoglalt gyermekek geographiája, 52 részre vagy leckére osztva és az ahoz szükséges chartákkal ellátva*. Vznikla vlastne podľa podobnej francúzskej knihy, ktorej autorom bol Langet du Fresnoy. Kniha rozdeľuje učivo zemepisu do päťdesiatich dvoch úloh. Zemepis Uhorska je zahrnutý v deviatej úlohe. Lázárovu knihu používali na školách nižšieho stupňa, najmä v Sedmohradsku [2, 9, 14].

Absolvent debrecínskeho kolégia István Szatmárnémeti Pap pôsobil v tlačiarňi v Nagyvárolyi ako typograf. Roku 1756 tu sám vytlačil svoju malú osemnásťstranovú učebnicu zemepisu Uhorska — *Magyarország versekben való rövid leírása*. Bola to veršovaná práca, ktorá mala štýl J. Hübnera [2, 14].

Od roku 1768 učili zemepis na gymnáziu v Miškovci a pravdepodobne aj na iných stredných školách v Uhorsku. V Miškovci bol zemepis učebným predmetom od 2. po 7. ročník [14].

V piaristickom noviciáte, ktorý bol už od roku 1676 v Prievidzi, pripravovali profesorov pre piaristické gymnáziá. Vyučovali tu aj zemepis, čo viedol Keresztély Katsor (1710—1792). Piaristický profesor na gymnáziu v Tate Sigmung Schwartzl (1749—1792) sa roku 1771 stal magistrom aritmetiky a zemepisu *arithmeticae geographicae de scriptuare magister* [14, 16, 32].

Veľmi dobrú učebnicu zemepisu Uhorska vydal v Bratislave roku 1771 už spomínaný I. Losonczy s názvom *A Szent Istóriának summája ... most Magyar Ország kis Tükörével, azaz olly könyvetsével amely Magyar Orzágnak a földjét, polgári állapataját s a Magyar Nemzetnek Istóriáját summásan kimutatja, tanulónak nagyobb előmenetelekre megbövitettven kiadott* a bola známa ako *Kis Tükör*. Jej druhé vydanie z roku 1773 malo už názov *Hármas Kis Tükör*. Kniha mala i napriek svojej nízkej hodnote až dvadsaťtri vydaní a bola veľmi obľúbená. Používali ju na všetkých protestantských školách v Uhorsku až do roku 1854, kedy jej používanie zakázala Miestodržiteľská rada. V prvej časti bol biblický zemepis, potom nasledoval zemepis Uhorska a napokon zemepis Sedmohradska. Autor tu kombinoval formu katechizmu s veršovačkami [2, 4, 14].

Absolvent kolégia v Blatnom Potoku Ferenc Kazinczy (1759—1831) bol nadšený knihou I. Losonczyho, ktorú poznal počas svojich štúdií a podľa nej vypracoval podobnú učebnicu, ktorá vyšla roku 1775 v Košiciach [10, 14].

Za vlády cisárkovej Márie Terézie uskutočnili rozsiahlu a prenikavú reformu celého uhorského školstva. Roku 1777 vydali veľmi hodnotný učebný plán — *Ratio educationis*, ktorý vypracovali významní osvieteniskí pedagogickí myslitelia József Urményi, Daniel Terstiansky, profesor na trnavskej univerzite Pál Makó (1724—1793) a terchovský rodák Adam František Kollár (1718—1783). Podľa tejto reformy boli štyri typy ľudových národných škôl, a to vyš-

šie latinské školy gramatické a gymnáziá, akadémié — na Slovensku v Trnave a v Košiciach — a univerzita v Budíne. Podľa toho v elementárnych trojtriednych latinských školách učili zemepis Uhorska a susedných krajín a potom v dvoch ročníkoch humanistických tried na gymnáziách nasledoval všeobecný zemepis, ale len ako vedľajší predmet [14, 15, 17].

Kežmarský rodák Christian Generisch (1759—1825) bol v rokoch 1786—1789 konrektorom na lýceu vo svojom rodisku. Vyučoval teológiu a cirkevné právo, zaoberal sa však aj mineralógiou, zemepisom a dejinami Kežmarku [31, 32].

Od roku 1790 učil zemepis, prírodopis a nemčinu na nagynyedskom kolégiu až do svojej smrti Ferencz Benkő (+1816), ktorý sa zaoberal najmä mineralógiou. Vypracoval učebnicu, ktorú potom aj sám používal. Opísal v nej iba Áziu, Afriku a Ameriku. Austráliu ešte nepoznal a Európu vypustil zasa pre veľmi časté politické zmeny na tomto kontinente. Pri vyučovaní ju však, prirodzene, nevynechával [10, 14].

Významný gemerský pedagóg, historik, prírodovedec, evanjelický teológ a vlastivedný pracovník Ladislav Bohuslav Bartolomeides (1754—1825) pôsobil v Ochtinej ako farár a učiteľ. Napísal viacero prác, z ktorých mnohé zostali v rukopise. Ako učiteľ pocítoval nedostatok učebníc v jazyku, ktorému by školská mládež rozumela, a preto roku 1798 napísal a tlačou vydal tri takéto učebnice. Boli to učebnice náboženstva, zemepisu a prírodopisu. Na Slovensku nebolo ešte v tom čase jednotnej spisovnej slovenčiny, a preto sa L. B. Bartolomeides ako evanjelik urýchlil k slovakizovanému jazyku — Kralickej biblie.

Bartolomeidesova učebnica zemepisu — *Ladislawa Bartolomeidesa-Geografjia aneb Wypsánj Okrsslku Zemského a ssesti Mappami vlastnj Rukau geho wrytými* vyšla v Banskej Bystrici. Autor tu prístupným spôsobom opísal celý známy svet. Okrem toho, že táto učebnica bola napísaná vlastne slovensky, mala tú osobitosť, že bola doplnená šiestimi mapami. Mapy nakreslil a do medi vyryl sám L. B. Bartolomeides. Keďže nebol ani kartografom, ani kresličom, ba ani rytcom, tieto mapy nemajú veľkú hodnotu. Veľmi zaostávajú za mapovou tvorbou svojej doby. Bartolomeidesove mapy zobrazu-

Ladislawa Bartolomeidesa

Geografjia

aneb

Wypsánj

Okrsslku Zemského

s

šesti Mappami

wlastnj Rukau geh

wrytými.

Vydávané w Banskéj Bystricy
v Jana Scheflinho, prív. Knihotlačiteľe. 1798.

Obr. 3. Titulný list Bartolomeidesovej učebnice zemepisu.

jú planiglóby, Európu, Áziu, Ameriku s Austráliou a Oceániou a napokon Uhorsko. Napriek slabej kvalite máp má toto dielo veľký význam, lebo išlo nielen o prvú slovenskú učebnicu zemepisu, ale aj o prvý slovenský školský zemepisný atlas [15, 22, 23, 30, 31].

Vtedajší slovenskí vzdelanci prijali Bartolomeidesove učebnice priaznivo. Evanjelický farár v Drienčanoch Michal Štajgel (1769—1829) a profesor česko-slovenskej reči i literatúry na bratislavskom lýceu Juraj Palkovič (1769—1850) vo svojej Metodológii odporúčali ich používanie, pričom však vyzdvihli jeho učebnicu prírodopisu [22]. Osobitne o Bartolomeidesovej učebnici zemepisu písal slovenský osvietenec, literát, evanjelický kňaz a publicista Bohuslav Tablic (1769—1832), ktorý ju síce pochválil, ale vytkol jej nevelký rozsah a nekvalitu máp [22].

Bartolomeidesova učebnica zemepisu akoby dala impulz pre vznik ďalších podobných učebníc v slovenčine. Už v prvých rokoch 19. stor. vydal dve veršované učebnice zemepisu Uhorska evanjelický farár a učiteľ Ján Krman (+1786), ktorý pôsobil v Tisovci a v Kraskovom. Roku 1802 vyšla jeho kniha *Kratičký wýťah z Geografii Uherské země učiněný a werssowně složený* a o rok neskôr (1803) vyšla jeho práca *Wýťah z státystyky, práwa, z geografii Uherské krajiny wersowně složený*. Obe tieto Krmanove knižočky vyšli v Levoči [30, 31].

Učebnicu zemepisu Uhorska rovnako vydal aj spomínaný J. Palkovič. Vyšla roku 1804 v Bratislave pod názvom *Známost Wlasti*. Autor ju vydal vlastným nákladom a určil ju pre slovenské školy v Uhorsku. Práca mala mať pôvodne viac zväzkov, avšak vyšiel iba prvý zväzok — *Oddělenj Prwnj*, ktorý obsahoval práve zemepis Uhorska — *Známost geografická* [30, 31].

Spomínaná školská reforma *Ratio educationis* znamenala počiatok formovania moderného školstva v Uhorsku. V 19. storočí tento proces pokračoval veľmi intenzívne a postupne sa zemepis dostal do učebných osnov ako samostatný predmet. V tomto období vznikol celý rad učebníc zemepisu, ba dokonca popri učebniciach zemepisu Uhorska vznikali aj učebnice zemepisu jednotlivých stolíc. Vychádzali aj príručné a nástenné mapy pre školské účely, i celé školské atlasy. Bol to odraz vývoja zemepisu ako vednej disciplíny. V 19. storočí prírodné vedy zaznamenali nielen u nás, ale aj vo svete významný pokrok. Zemepis sa v tomto čase vlastne iba začal formovať ako samostatná vedecká disciplína prírodných vied.

LITERATÚRA

1. CSINÁDY, G.: *Legrégibb földrajzi tankönyveink. Pedagógiai szemle, 9*, Budapest 1959. — 2. CSINÁDY, G.: *Földrajzi tankönyvirodalmunk a XVIII. században. Pedagógiai szemle, 9*, Budapest 1959. — 3. CSINÁDY, G.: *Egy európai hírű régi magyar földrajzkönyvről. Pedagógiai szemle, 15*, Budapest 1965. — 4. ECESEDI, I.: *Az első földrajzi tankönyv magyar nyelven. Földrajzi közlemények, 41*, Budapest 1911. — 5. FINÁCZY, E.: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, I*. Budapest 1899. — 6. HORÁK, B.: *Dějiny zeměpisu II. Doba velkých objevů [15. a 16. století]*. Praha 1958. — 7. HUNFALVY, J.: *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása I*. Pest 1863. — 8. KENYERES, Á.: *Magyar életrajzi lexikon I. A—K*. Budapest 1967. — 9. KENYERES, Á.: *Magyar életrajzi lexikon II. L—Z*. Budapest 1969. — 10. KOSÁRY, D.: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába I*. Budapest 1951.

11. KOSÁRY, D.: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába II. (1711—1825). Budapest 1954. — 12. KUZMÍK, J.: Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu. Martin 1976. — 13. LÁZÁR, G.: Apáczai Csere János. Természet és tudomány. Budapest 1954. — 14. MÁRKI, S.: A földrajz-tanítás története Magyarországon. Földrajzi közlemények, 19, Budapest 1891. — 15. MOENICH, K., VUTKOVICH, S.: Magyar írók névtára (Életrajzi és könyvészeti adatok gyűjteménye.) Pozsony 1867. — 16. MOLNÁR, A.: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Budapest 1881. — 17. NOVACKÁ, M.: Ratio educationis. Priroda a spoločnosť, 26, Bratislava 1977. — 18. NUSSBACHER, G.: Johannes Honterus. Sein Leben und Werk im Bild. Bukarest 1973. — 19. OBERUC, J.: Matthieu Bel un piétiste en Slovaquie au 18e siècle. Strasbourg 1936. — 20. OBERUČ, J.: Črty zo života a diela Mateja Bela. Doplňky k práci Matej Bel pietista na Slovensku v XVIII. storočí. Bratislava 1940.

21. PETHŐ, G.: Fröhlich Dávid geográfiaja 1639-ből és némely elfelejtett részletei. Természettudományi közlöny, 31, Budapest 1899. — 22. PRIKRYL, E. V.: Ladislav B. Bartolomeides ako geograf. Geogr. Čas., 26, Bratislava 1974. — 23. PRIKRYL, E. V.: Vývoj mapového zobrazovania Slovenska. Bratislava 1977. — 24. PURGINA, J.: Ján Tomkasský ako historický geograf. Geograf. Čas., 12, Bratislava 1960. — 25. PURGINA, J.: Tvorcovia kartografie Slovenska do pol. 18. storočia. Bratislava 1972. — 26. SZILY, K.: Az első geographia magyar nyelven. Irodalomtörténeti közlemények, 1, Budapest 1891. — 27. TIBENSKÝ, J.: Dejiny vedy a techniky na Slovensku [6]. Veda slúžkou teológie. Svet vedy, 18, Bratislava 1971. — 28. TIBENSKÝ, J.: Dejiny vedy a techniky na Slovensku [7]. Veda slúžkou teológie. Svet vedy, 18, Bratislava 1971. — 29. TIBENSKÝ, J.: Dejiny vedy a techniky na Slovensku [8]. Rozvoj prírodovedného bádania a prvé pokusy o organizovanie vedeckého života. Svet vedy, 18, Bratislava 1971. — 30. TIBENSKÝ, J.: Dejiny vedy a techniky na Slovensku [18]. Začiatky slovenskej národnej vedy. Svet vedy, 19, Bratislava 1972.

31. TIBENSKÝ, J.: HROCHOVÁ, M., MAUEROVÁ, M.: Bibliografia prírodných, lekárskech a technických vied na Slovensku do roku 1850. Martin 1976. — 32. ZEMPLENOVÁ, J.: Dejiny fyziky na Slovensku do polovice 19. storočia. Bratislava 1974.

Любомир Вилиам Прикрыл

ПРЕПОДАВАНИЕ ГЕОГРАФИИ И СОЗДАНИЕ УЧЕБНИКОВ ПО ГЕОГРАФИИ В ДРЕВНЕЙ ВЕНГРИИ С ОРИЕНТИРОВКОЙ НА СЛОВАКИЮ ДО НАЧАЛА 19 ВЕКА

География возникла еще в доисторическое время, однако ее долго не включали между школьные учебные предметы. В начале нового времени географию преподавали в составе истории. Географическая литература того периода состояла лишь из описаний и космографий. Космографии составлялись комплексным образом и, поэтому, их можно было использовать в качестве учебных пособий. Первую космографию такого типа в древней Венгрии издал в 1530 г. Й. Хонтерус, приспособивший ее в 1542 г. также и в виде школьного пособия. Выдающийся европейский космограф С. Мюнстер издал такое произведение в 1543 г. и в 1554 был опубликован его чешский перевод Жигмунда из Пухова.

Первый учебник географии был составлен географом из г. Кежмарок, астрономом и математиком Давидом Фрэхликом. Учебник был опубликован в 1693 г. в г. Бардееве. С 1650 по 1654 год преподавал географию в Шарошпатаке Ян Амос Коменский. Учебник энциклопедического характера в 1653 г. опубликован в г. Утрехте Яном Апацаи Чере.

В 1667 г. география числилась среди учебных предметов в г. Прешове. Профессор из г. Трнавы Мартон Сентивани написал обширное трехтомное произведение энциклопедического характера, издаваемое с 1689 по 1709 год. Для преподавания в школах, однако, оно было слишком объемистым. В начале 18 века в трнавском университете

география преподавалась лишь благодаря профессору Габору Сердахели. К этому времени также относятся несколько диссертаций географического характера. В основном, однако, это были копии произведения Й. Гюбнера.

С 1713 по 1732 год в Шарошпатаке преподавал географию Янош Чере. Его лекции перевел на венгерский язык его ученик И. Вечеи Пап, который внес некоторые дополнения. Опубликованы были в 1757 г.

Исключительную роль в развитии географии древней Венгрии и в деле ее преподавания в школах сыграл словацкий полиисторик Матей Бел. Он является основоположником евангелического лица в г. Братиславе, где сам читал лекции по географии. После его смерти была опубликована книга-учебник географии Венгрии (1753 г.), созданная на основе его трудов и рукописей. Позже она стала официальным учебником. В 1777 г. опубликован учебник по географии тех областей, которые входили в состав тогдашней Венгрии. Оба эти учебника несколько раз переиздавались.

Другой словацкий историк и географ Ян Томка-Саски опубликовал учебник географии в 1748 г. В его общей части приводятся географические понятия на латинском, немецком, венгерском и даже словацком языках. Таким образом он стал основоположником словацкой географической терминологии. Этот труд несколько раз переиздавался и тоже стал официальным учебником. Ян Томка-Саски в 1751—1752 гг. опубликовал небольшой исторический атлас тогдашней Венгрии, составил также учебник по исторической географии. учебная основа которого опубликована в 1759 г., но собственно учебник был издан лишь в 1781 году.

В 18 веке география преподавалась также в школе-новитате монахов-пиаристов в г. Привидзе.

В 1771 г. учебник Венгрии опубликовал И. Лошонцы. Этот не очень качественный труд стал, однако, очень популярным на протяжении длительного времени, вплоть до 1854 года, когда его применение в школах было запрещено.

Коренные изменения в деле преподавания на венгерских школах произошли в 1777 году, когда вступили в действие новые учебные основы под названием „Рацио эдукационис“.

В 1798 г. педагог из Гемера Ладислав Б. Бартоломейдес опубликовал учебник географии написанный на словакизованном языке Кралицкой библии. В приложении к этому учебнику разработал и собственноручно выгравировал 6 карт. Значит, это не только первый словацкий учебник географии, но по сути дела также первый словацкий школьный географический атлас. В 1802 и 1803 гг. на таком же словацком языке опубликовал еще два учебника географии Ян Крман, в 1804 году также Юрай Палкович.

Рис. 1. Титульный лист учебника географии древней Венгрии Матея Бела.

Рис. 2. Титульный лист учебника Яна Томки-Саского (издание Северини).

Рис. 3. Титульный лист учебника географии Л. Б. Бартоломейдеса.

Перевод: Л. Правдова

Lubomír Viliam Prikrýl

TEACHING GEOGRAPHY AND CREATION OF THE TEXT-BOOKS OF GEOGRAPHY IN OLD HUNGARY REFERRING TO SLOVAKIA TILL THE EARLY 19th CENTURY

Geography originated already in the primeval age, but in schools it was not taught for a long time. In the early Middle Ages it was taught mostly as a part of history. Geographical literature was represented then by travel books and cosmographies only.

The cosmographies were worked up as a complex and therefore they could serve also as text-books. A first such cosmography in the Old Hungary was published by J. Honterus in 1530, which was arranged also for schools by him in 1542. The significant European cosmographer S. Münster published such a work in 1543 and its Czech translation by Zigmund from Púchov was published in 1554.

The first text-book of geography was worked up by a Kežmarok geographer, astronomer and mathematician David Fröhlich. It was published in Bardejov in 1639. Geography was taught by Jan Amos Komenský (Comenius) in Blatný Potok (Sárospatak) in 1650 to 1654. A text-book of encyclopedic character was published by János Apaczai Csere in Utrecht in 1653.

Geography was an ordinary teaching subject in Prešov in 1667. A Trnava professor Márton Szentiványi wrote an extensive work in three tomes of an encyclopedic character, which was being published from 1689 to 1709. As to the use for school, it had, however, a too large extent. In the early 18th century, at Trnava University geography was read only thanks to professor Gábor Szerdahelyi. Also some dissertations of geographical character are known from that period. They were, however, mostly copies of the work by J. Hübner.

Geography was taught by János Csere, in Blatný Potok from 1713 to 1732. These lectures was translated into the Hungarian and supplemented by his disciple I. Vecsei Pap. By press they were published in 1757.

To develop geography in Hungary and also to teach geography at Hungarian schools a Slovak polyhistor Matej Bel was of an extraordinary significance. He reorganized the evangelic lyceum in Bratislava and taught there also geography. On the basis of his works and manuscripts a text-book of the geography of Hungary was published as late as after his death in 1753. Later it became an official text-book. In 1777 such a text-book was published also of the countries annexed to Hungary. Both of them had several editions.

Another Slovak historian and geographer Ján Tomka-Sásy published a text-book of geography in 1748. In the general part he denoted geographical notions in Latin, German, Hungarian, even also — in Slovak. By this fact he became the first creator of Slovak geographical terminology. The work was published three times and it became an official text-book, too. J. Tomka-Sásy published also a small historic atlas of Hungary and worked out also a text-book of the historic geography of Hungary. Its program was published in 1759 and the work proper as late as in 1781.

In the 18th century, geography was read also at the piaristic noviciate in Prievidza.

I. Losonczy published a text-book of the geography of Hungary in 1771. It was a backward work, but in spite of this it was popular up to 1854, when its use was prohibited at schools.

Great changes in teaching at Hungarian schools occurred in 1777, when a new teaching plan — Ratio Educationis — was published.

In 1798 a Gemerian pedagogue Ladislav B. Bartolomeides published a text-book of geography, which was written in slovakized Bible language. Also six maps were added to it, which were drawn and engraved by him himself. Thus it was not only the first Slovak text-book of geography, but also, in other words, the first Slovak school geographical atlas. In 1802 and 1803 two text-books of geography were published in such Slovak language by Ján Krman and in 1804, in turn, by Juraj Palkovič.

Fig. 1. The front leaf of Bel's text-book of the geography of Hungary.

Fig. 2. The front leaf of Severini's edition of the text-book of geography by J. Tomka-Sásy.

Fig. 3. The front leaf of Bartolomeides's text-book of geography.

Translated by A. Krajčír